

ביטחון לאומי בעידן של פוסט-אמת ופייק ניוז

איתי ברון ומיכל רויטמן

האם העידן של פוסט-אמת (Post-Truth) ופייק ניוז (Fake News), שבו אנו נמצאים, שיבש את המנגנונים המסורתיים שלנו לבירור המציאות בתחום הביטחון הלאומי? האם מנגנונים אלה מסוגלים עדיין להבחין בין אמת לבין שקר? בין ספינים ומאמצי השפעה לבין עובדות? האם מקבלי ההחלטות ממשיכים לראות בניתוח המקצועי מבוסס העובדות את הבסיס לקבלת ההחלטות? בעיתונות ואף באקדמיה נכתב רבות בנושא השלכותיו של עידן זה על הציבור הרחב ועל התהליכים הדמוקרטיים. אולם, מטרתו של מאמר זה היא להתריע מפני האפשרות שלתופעות אלו ישנן גם השלכות על קבלת החלטות בענייני הביטחון הלאומי. טענתו העיקרית היא שקיימת אפשרות סבירה שהמושגים 'פוסט-אמת' ו'פייק ניוז' אכן מתארים קושי אמיתי, הולך וגובר, לברר את המציאות, להבין אותה ולקבל על בסיסה החלטות נכונות גם בתחום הביטחון הלאומי. קושי זה אינו תוצר של גורם אחד, אלא נובע מצירוף בעייתי של גורמים הנוגעים לשינויים פוליטיים, טכנולוגיים, חברתיים, תרבותיים ורעיוניים המאפיינים את התקופה הנוכחית. גורמים אלו מוצאים את דרכם לחדרים שעוסקים בהם בענייני הביטחון הלאומי, משפיעים על תהליכי קבלת ההחלטות בהם ולעיתים משבשים אותם.

מבוא

האם המנגנונים המסורתיים שלנו לבירור המציאות בתחום הביטחון הלאומי עדיין מתפקדים? האם הם מסוגלים להבחין בין אמת לבין שקר? בין ספינים ומאמצי השפעה לבין עובדות? האם מקבלי ההחלטות עדיין רואים בניתוח המקצועי מבוסס העובדות את הבסיס לקבלת ההחלטות? שורה של התרחשויות שנרשמו בחודשים האחרונים יכולה בהחלט לעורר את השאלה הזאת: הודעות צה"ל שלפיהן שיגורי הרקטות מעזה נגרמו עקב פגיעת ברקים, תקלות וטעויות; הוויכוח בנוגע לשאלת היותה של לארה אלקאסם פעילת חרם על ישראל; הקטטה בעניין מוכנות כוחות היבשה למלחמה (דו"ח בריק); הניסיון להבין מדוע רוסיה זועמת על ישראל, אף שהמטוס שלה הופל למעשה בידי ההגנה האווירית הסורית; הוויכוח על הכינוי "מבצע", שניתן לפעילות שנעשתה בשטח ישראל לחשיפת המנהרות שחפר חיזבאללה; ולאחרונה ממש – הדיון על עיתוי הבאת גופתו (וחפציו) של זכריה באומל ז"ל, מנעדרי קרב סולטן יעקוב.

בכל ההתרחשויות האלה הסתבר כי יש פרשנויות סותרות לחלוטין לעניינים שבחלקם לפחות אמורים להיות עובדתיים. עצם קיומו של וויכוח אינו מלמד כמובן על שיבוש במנגנוני בירור המציאות. להיפך, בדמוקרטיה המערבית הליברליות מנגנונים אלו אמורים להתבסס על הטלת ספק ועל ויכוח. אבל התופעה הבולטת, העולה משורת ההתרחשויות, היא זו של "ריבוי אמיתות" – כמה סיפורים קוהרנטיים פחות או יותר אודות המציאות, המבוססים גם על עובדות ומתקיימים זה לצד זה מבלי שאפשר יהיה להכריע ביניהם. בעולם של היצף מידע אין כמעט דעה שאי אפשר למצוא לה עובדות תומכות, ונדמה שמנגנונים מוכרים של בירור המציאות, המבוססים על ניתוח מקצועי (או אפילו על שכל ישר), קורסים תחת מערכת סבוכה של מידע,

תפיסות ואינטרסים. בד בבד בעולם ואולי גם בישראל נראים סימנים להתערערות האמון ביכולתו של הדרג המקצועי לייצר את הידע הנדרש לצורך קבלת ההחלטות.

מקובל להניח שאנחנו נמצאים בעידן של פוסט־אמת (Post-Truth) ושל פייק ניוז (Fake News). שני המושגים זכו לבולטות בסוף שנת 2016, לאחר משאל העם על פרישת בריטניה מהאיחוד האירופי ("ברקזיט") והבחירות לנשיאות בארצות הברית, שבהן ניצח הנשיא דונאלד טראמפ. אירועים אלו הובילו את מילון אוקספורד להכתיר את המושג 'פוסט־אמת' כמילת השנה, מה שלדעת רבים שיקף היטב את רוח התקופה. לפי המילון, מושג זה מציין תרבות פוליטית שבה עובדות משפיעות פחות על השיח הציבורי מאשר רגשות, אמונות ודעות. המושג 'פייק ניוז' משמש בשיח הפוליטי לתקיפת האמינות של אמצעי תקשורת ושל פוליטיקאים, אך הוא נקלט גם בשיח האקדמי ומשמש לציון הקלות שבה אפשר להפיץ כיום בהיקף נרחב מאוד שקרים, עיוותים, טעויות, ספינים ותיאוריות קונספירציה. הפצה כזו יכולה להיות במזיד (Disinformation) או בשוגג (Misinformation).

בעיתונות ואף באקדמיה נכתב רבות בנושא השלכותיו של עידן זה על הציבור הרחב ועל התהליכים הדמוקרטיים. אולם, מטרתו של מאמר זה היא להתריע מפני האפשרות שלתופעות אלו ישנן גם השלכות על קבלת החלטות בענייני הביטחון הלאומי. המאמר פותח בדיון בשאלה – האם העידן הנוכחי הוא אכן עידן חדש ושונה של פוסט־אמת? ממשיך בהצגת הקשר בין העידן הזה והתופעות שמאפיינות אותו לבין ענייני הביטחון הלאומי ומסיים בניסיון לזהות את הגורמים והנסיבות שהובילו למצב העניינים הנוכחי. טענתו העיקרית היא שקיימת אפשרות סבירה שהמושגים 'פוסט־אמת' ו'פייק ניוז' אכן מתארים קושי אמיתי, הולך וגובר, לברר את המציאות, להבין אותה ולקבל על בסיסה החלטות נכונות גם בתחום הביטחון הלאומי. קושי זה אינו תוצר של גורם אחד, אלא נובע מצירוף בעייתי של גורמים הנוגעים לשינויים פוליטיים, טכנולוגיים, חברתיים, תרבותיים ורעיוניים המאפיינים את התקופה הנוכחית. גורמים אלו מוצאים את דרכם לחדרים שעוסקים בהם בענייני הביטחון הלאומי, משפיעים על תהליכי קבלת ההחלטות בהם ולעיתים משבשים אותם.

האם אנחנו חיים בעידן של פוסט־אמת?

בחירות 2016 בארצות הברית והברקזיט בבריטניה הפכו לסמל המובהק של תופעות הפוסט־אמת והפייק ניוז. אבל שני האירועים יכולים בהחלט להיחשב גם תוצאה פוליטית לגיטימית, המשקפת את עמדותיו האוטנטיות של ציבור הבוחרים. ובכל זאת, בראיית רבים (בעיקר בשמאל הליברלי) תוצאות מפתיעות אלו נגרמו עקב שיבוש בהבנת המציאות של ציבורים רחבים ועקב שקרים שהופצו במרחב הציבורי בקנה מידה גדול מאשר בעבר. נשאלת אפוא השאלה – האם אכן מתקיימת תופעה אותנטית ששמה 'פוסט־אמת', המתאפיינת בקושי רב מאשר בעבר לברר את המציאות ולהבינה? שאלה מקדימה זו רלוונטית, שכן אין כל ספק שיש גם עניינים שבהם יכולתנו לברר את המציאות ולהבינה דווקא השתפרה במידה ניכרת.

כמה התפתחויות עשויות לחזק תשובה חיובית לשאלה זו: עצם הופעתם של המושגים 'פוסט־אמת' ו'פייק ניוז' והשימוש הגובר בהם יכולים להעיד על צורך אמיתי לציין ולתאר תופעות חדשות ואוטנטיות; כתיבה ענפה מתארת תקופה משברית במגוון תחומי דעת העוסקים בביור המציאות (תקשורת, מדע, רפואה, חינוך, אכיפת חוק, בתי משפט); שורה של מדדים מעידים על

הפחתה ניכרת באמון של הציבור במוסדות שבעבר הייתה הסכמה בנוגע לתפקידם המרכזי בבירור המציאות ובהבנתה; סדרה של מיזמים, שרובם הוקמו מאז שנת 2010, המשקיעים מאמץ כדי לחשוף שקרים במרחב הציבורי יכולה להעיד על ריבוי של שקרים במרחב זה; וזיהוי של מאמצי דיסאינפורמציה מכוונים של מגוון בעלי אינטרסים (אם כי בדרך כלל בלי יכולת לזהות את מידת השפעתם האמיתית).

עיסוק מפורש בתופעות אלו מופיע מאז 2016 בכתבי עת פופולריים ומדעיים: ה־Time וה־Economist הקדישו להן כתבות שער וה־Science פרסם כמה מאמרים בנושא. לצידם התפרסמו בשנים האחרונות ספרים ומאמרים רבים, בעיקר של עיתונאים ושל פילוסופים, העוסקים בתיאור התופעות, מקורותיהן, השלכותיהן והכלים האפשריים למאבק בהן. מרבית הכותבים מציעים תיאור דומה, הרואה בתופעות אלו דבר ממשי, בעל אופי גלובלי והשלכות שליליות, הקשור להתפתחויות טכנולוגיות, חברתיות ורעיוניות, שאפיינו את עשרות השנים האחרונות.

כדי להצביע על המאפיינים הנוכחיים של עידן זה מתארים רוב העוסקים בתופעות אלו ארבע בעיות מרכזיות: הראשונה היא הקושי ההולך וגובר לברר את העובדות כפי שהן, היינו להבחין בין אמיתות לשקרים, בעיקר בגלל התפוצצות המידע ובגלל תופעות הקשורות לרשתות החברתיות ("בועות פילטר", "תיבות תהודה" והשימוש באלגוריתמים ובוטים); השנייה היא הערעור על הצורך בבירור המציאות, היינו הערעור על מקומה המרכזי של האמת בתהליכי קבלת ההחלטות ובשיח הציבורי ועל עצם הצורך לברר אותה; השלישית קשורה לכך שהדיון על מה יכול להיות מקור הסמכות לאמת ומהם התנאים שמאפשרים להבחין בין אמת לבין שקר הפך להיות פוליטי, מועצם ומקוטב מאוד; והרביעית מתייחסת למתקפות המאורגנות ורבות העוצמה של גורמים בעלי עניין על המוסדות האמורים לסייע בבירור של האמת ולירידה באמון של הציבור ושל מקבלי ההחלטות במוסדות אלו.

בבסיס מאמר זה עומדת הטענה שבעיות אלו מחוללות קושי גובר לברר את המציאות, להבין אותה ולקבל על בסיסה החלטות נכונות, הן בקרב הציבור הרחב והן בקרב מקבלי ההחלטות. בפרט, מתערערת כנראה הגישה הבסיסית לבירור המציאות, שהייתה מקובלת עד לא מזמן בדמוקרטיות המערביות הליברליות. גישה זו העריכה ניסיון ומומחיות, העמידה במרכזה את העובדות (ככל שניתן היה לבססן על עדויות מוחשיות, אמפיריות), הפגינה צניעות כלפי מורכבות, זיהתה את הצורך ללמוד וכיבדה את שוק הרעיונות החופשי בתור בסיס לתהליך בירור המציאות.

המושג 'עובדות אלטרנטיביות' (Alternative Facts) נטבע על ידי יועצת הנשיא טראמפ קליאן קונווי במהלך ראיון טלוויזיוני, כשהגנה על ההצהרות השקריות של דובר הבית הלבן בנוגע למספר המשתתפים בטקס ההשבעה של הנשיא בינואר 2017. קונווי כיוונה כנראה לרעיון אחר, של הצגת עובדות נוספות בעניינים אחרים לצורך הבנת הקשר רחב יותר. אבל הוויכוח על טקס ההשבעה הפך לדוגמה מובהקת לכך שבשנים האחרונות אפשר לזהות גם מידה לא מבוטלת של הכחשת מציאות עובדתית, שאמורה לכאורה להיות ברורה, הן בקרב מקבלי ההחלטות והן בקרב הציבור הרחב (שתי דוגמאות בולטות לכך הן ההתנגדות לחיסונים והכחשת שינויי האקלים). משום כך, נשמעות גם השקפות קיצוניות יותר, שלפיהן הבעיה בעידן הנוכחי אינה הקושי לברר את המציאות ולהבין אותה, אלא ירידה בערך של האמת כרכיב עיקרי של החיים החברתיים.

כנגד גישות אלו קיימות גם גישות שלפיהן התיאור הדרמטי, הנוגע לקושי לברר את המציאות ולהבינה, הוא שגוי מיסודו ולכל הפחות מופרז או מייצג משבר זמני שייפתר בקרוב. אחרים סבורים שלא חלה ירידה בערך של האמת ובצורך לברר אותה, ומקצתם אף טוענים כי עצם הופעתו של המושג 'פוסט-אמת' והעיסוק האינטנסיבי בו בעת הנוכחית מבטאים דווקא את חשיבותה המרכזית של האמת בחברה ואת ההבנה כי יש לשמור עליה. יש גם טענה נפוצה שלפיה השימוש במושג פוסט אמת הוא לגמרי פוליטי והוא משקף את משבר הליברליזם ואת ההתנגדות הליברלית לחדירתם של רעיונות אחרים לשיח הציבורי והפוליטי. ישנם כמובן גם מי שכופרים עקרונית בטענה שקיים קושי גובר להבחין בין אמת לשקר וטוענים כי הטכנולוגיה והביג דאטה דווקא משפרים את היכולת לדעת את העולם ולהבינו.

גישה נוספת גורסת כי מעולם לא היה "תור זהב" לאמת ובמובן הזה לא מדובר בתופעה חדשה. כך למשל כותב יובל נח הררי: "האמת אף פעם לא הייתה בראש סדר העדיפויות של ההומו סאפיינס". דתות, אומות וגורמים בעלי אינטרסים פוליטיים, מסחריים ואחרים עסקו מאז ומתמיד בהמצאת עובדות ושקרים כדי להשפיע על דעת הקהל ועל מקבלי ההחלטות, ובדרך כלל נחלו הצלחה. לפי נח הררי, המנגנון האבולוציוני של בני האדם העדיף תמיד את ההיגיון השבטי, המספק הגנה ושרידות, על פני היכולת להבחין בין אמת לשקר. הרציונאליות האנושית התפתחה אפוא גם כדי לסייע לנווט במצבים חברתיים, ומחקרים רבים מתארים עיוותי תפיסה המאפשרים להדחיק ולבטל מידע עובדתי הסותר אמונות קיימות.

הקשר לביטחון הלאומי

בפברואר 2019 פרסמה ועדה של בית הנבחרים הבריטי דו"ח ובו אזהרה מפני הסכנה החמורה שמציבה תופעת הפייק ניוז לדמוקרטיה. כמו דו"ח זה, גם רוב העוסקים בתופעות הפוסט-אמת והפייק ניוז קושרים את הבעיות שיוצרות התופעות האלה להיבטים שונים של הדמוקרטיה המערבית הליברלית. הדמוקרטיה מבוססת על היותו של ציבור הבוחרים מודע ומבין, אולם בעידן זה (כפי שהוכיחו, לדעת רבים, האירועים בארצות הברית ובבריטניה בשנת 2016) גובר הקושי של הציבור לברר את המציאות הנוגעת לסוגיות עקרוניות הרלוונטיות להחלטתו ביום הבחירות. נוסף על כך, מצב עניינים שבו מועצמת המחלוקת על העובדות בין קבוצות שונות בחברה, מקשה על היכולת להחליף דעות ולקיים דיון ציבורי ופוליטי בסוגיות שדורשות הכרעה. העדר הדיון הציבורי גורם לקיפאון בתהליכים של גיבוש מדיניות, מגביר את חוסר האמון בין קבוצות המחלוקת, מעצים את הקיטוב החברתי ועלול להוביל לאלימות.

לצד השפעות אלו על הציבור הרחב, מבקש מאמר זה להעלות את ההשערה שלתופעות שמציניים המושגים 'פוסט-אמת' ו'פייק ניוז' יש השלכות ישירות גם על היכולת לברר את המציאות, להבין אותה ולקבל החלטות גם בתחום הביטחון הלאומי. אף שקיימת גם כתיבה בנושא זה, היא עדיין מועטה, כנראה בשל תחושה שמנגנוני בירור המציאות של גופי הביטחון הלאומי חסינים מאלו של הציבור הרחב.

מנגנוני בירור המציאות חשובים מאוד, כמובן, לצורך קבלת החלטות בתחום הביטחון הלאומי. כדי שיוכלו לקבל החלטות, על המשתתפים בדיונים הרלוונטיים להבין היטב את המציאות האסטרטגית, האופרטיבית והטקטית. הם אמורים להבין מה קורה, להגדיר את הבעיות שיש להתמודד איתן, לבחון אפשרויות פעולה ולבסוף לקבל החלטות, המשפיעות ישירות על חייהם של

אזרחים ושל חיילים. שגיאות בהבנת המציאות עלולות להוביל לקבלת החלטות שגויה בעיצוב המדיניות, בתכנון המבצעים ובבניין הכוח. המודיעין אמור לאפשר להבין את המציאות בכל הנוגע לאויב ולסביבה, ואילו גורמים אחרים אמורים לסייע להבין את המציאות בכל הנוגע לכוחותינו.

ההיסטוריה, הרחוקה והקרובה, מוכיחה שלא מדובר במשימה קלה. הקושי לברר את המציאות ולהבינה אפיין מאז ומתמיד את תהליכי קבלת ההחלטות, והבעיות בתחום זה ידועות ומוכרות מזה שנים ורובן נוגעות לעיוותי תפיסה מסוגים שונים. שוב ושוב מתגלה כי גם מקבלי ההחלטות בתחום הביטחון הלאומי מעניקים סבירויות גבוהות יותר לאפשרות התרחשותם של אירועים דומים לאלו שהם מכירים, ובעיקר לאירועים שהם חוו על בשרם. הם מתקשים לדמיין מצבים עתידיים ונוטים לפסול אפשרויות שנראות חסרות תקדים ומרחיקות לכת. הם מחילים את ההיגיון שלהם על ההיגיון של האויב, אף שזה יכול להיות שונה בתכלית. הם מתקשים להיפרד מהתפיסות שאימצו, ובשל כך מאחרים לאמץ תפיסות חדשות התואמות יותר את המציאות המשתנה. אין גבול ליצירתיות האנושית, המאפשרת ליישב בין הבנות קודמות לבין מידע הסותר אותן. מחקרים מבוססים היטב הוכיחו את הנטייה האנושית הברורה להיצמד למה שמוכר, למה שמצופה ובמידה רבה – למה שרצוי.

חלק מהבעיות הישנות והמוכרות האלה התעצמו בשל מהפיכת המידע, ובעיקר עקב התופעה של התפוצצות המידע (כמויות גדולות של נתונים, מידע וידע, המגיעים בקצבים גבוהים מאוד ובמבנים שונים). אבל מאמר זה מבקש להעלות את ההשערה שלפיה לבעיות הישנות האלה בהבנת המציאות הצטרפו בעיות חדשות הנוגעות לתופעות הפוסט־אמת והפייק ניוז. קבלת החלטות בענייני ביטחון לאומי המבוססת על אמונות, דעות ורגשות היא כמובן בעייתית, וכך גם ההסתמכות על שקרים, עיוותים, טעויות, ספינים ותיאוריות קונספירציה.

האתגר העיקרי הוא, כמובן, להוכיח אמפירית שקיימות בעת הנוכחית בעיות חדשות השונות מאלו המוכרות מהעבר. בענייני ביטחון לאומי הבעיות החדשות מתגלות בדרך כלל לאחר משבר או כישלון שמוביל להתבוננות מפוכחת יותר במציאות. כותבים שונים מזהים סימנים לבעיות חדשות כאלו, הקשורות לתופעת הפוסט־אמת, באירועים שונים שהתרחשו בשני העשורים האחרונים (בראשם סוגיית הנשק להשמדה המונית של סדאם חוסיין והמלחמה בעיראק). עם זאת, ספק אם ניתן אכן לקבוע כי מדובר בבעיות חדשות ובהחלט ניתן לתאר את הכישלונות בבירור המציאות באותם אירועים גם במושגי הבעיות המוכרות מהעבר. מטרתו של מאמר זה היא, אפוא, לספק חומר למחשבה על האפשרות שהעת הנוכחית מייצרת בעיות חדשות או שהיא מעצימה את הבעיות המוכרות באופן שהפתרונות הקיימים אינם מצליחים להתמודד איתן.

המודיעין כמקרה מבחן

חלק ניכר מהאחריות לבירור המציאות ולהבנתה מוטל על ארגוני המודיעין, ונראה שאנשי מודיעין הם אכן הראשונים לזהות את ההשלכות הבעייתיות של תופעות הפוסט־אמת והפייק ניוז על הביטחון הלאומי. שלושה ספרים שפורסמו בשנת 2018 מתארים כמה מהשלכות אלו. ברקע לכתיבתם עומדים השינויים בצמרת קהילת המודיעין האמריקנית שנגרמו עקב בחירתו של דונאלד טראמפ לנשיאות. איש המודיעין הבכיר ביותר בארצות הברית, מנהל המודיעין הלאומי (DNI) ג'יימס קלפר, וראש סוכנות הביון המרכזית (CIA) ג'ון ברנן, התפטרו, כמקובל, ועזבו את תפקידיהם ערב השבעתו בינואר 2017. את ראש ה-FBI ג'יימס קומי פיטר הנשיא כמה חודשים

אחר כך, במאי 2017. שלושתם הפכו מבקרים קולניים של טראמפ – אישיותו, יכולותיו, מדיניותו וכשירותו למלא את תפקיד הנשיא. טראמפ מצידו ממשיך לתקוף את שלושתם בברוטליות האופיינית לו. באוגוסט 2018 הוא שלל את הסיווג הביטחוני של ברנן ואיים לעשות כך גם לשאר.

קלפר וקומי פרסמו ספרים המשלבים בין תיאור אוטוביוגרפי של הקריירה ארוכת השנים שלהם לדאגה עמוקה ממצב העניינים באמריקה. לשניהם הצטרף ראש ה-CIA לשעבר (עד 2009) מייקל היידן, שכתב ספר המתאר מתקפה מאורגנת, מבית ומחוץ, על המודיעין האמריקני. מדובר בשלושה מקצועני מודיעין מנוסים מאוד. לקלפר, היידן וקומי יחד יש יותר ממאה שנות ניסיון, שבמהלכן שירתו בתפקידים הבכירים ביותר במערכות המודיעין ואכיפת החוק. קלפר והיידן התחילו את הקריירה שלהם בתור קציני מודיעין בחיל האוויר, הגיעו לצמרת הארגון ועברו לשרת בסוכנויות המודיעין הלאומיות. קלפר היה ראש ה-DIA (סוכנות המודיעין של הפנטגון), ראש ה-NGA (סוכנות האיסוף החזותי) ומנהל המודיעין הלאומי. היידן היה ראש ה-NSA (8200) האמריקנית) וראש ה-CIA. קומי שירת במערכת אכיפת החוק ושימש תובע פדרלי בניו יורק, סגן התובע הכללי וראש ה-FBI.

שלושת הספרים עוסקים במפורש במצבה של האמת בתחום הביטחון הלאומי ומשמיעים צפירת אזעקה קולנית, המשקפת חשש עמוק מאובדן היכולת לברר את האמת בעידן הנוכחי. זאת כנראה גם הסיבה שענייני האמת והשקר נמצאים בכותרות המשנה של שלושת הספרים: קלפר כותב על "אמיתות קשות מהחיים במודיעין", היידן על "הביטחון הלאומי של ארצות הברית בעידן של שקרים" וקומי על "אמת, שקרים ומנהיגות". הכתיבה של שלושתם משקפת תסכול עמוק מהמצב. הם חולקים השקפה עגומה, שאותה מתאר קומי באופן הבא: "אנחנו נמצאים בתקופה מסוכנת במדינה, עם אווירה פוליטית שבה עובדות בסיסיות הופכות להיות שנויות במחלוקת, אמיתות יסודיות מעורערות, שקר הופך לעניין נורמלי והתנהגות שאינה אתית זוכה להתעלמות, נסלחת ולעיתים אף מתוגמלת". קלפר מציג פחד עמוק מכך "שאמריקאים רבים תוהים אם אפשר בכלל לברר את המציאות, שכן מנהיגים ויריבים ממשיכים להכחיש את קיומה האובייקטיבי, תוך שהם מקדמים את העובדות האלטרנטיביות שלהם".

הם מתארים בספרים התפתחות מפתיעה, שתפסה אותם ואת ארגוני המודיעין לא מוכנים. הציפייה הייתה שהעולם החדש והמופלא שיצרה מהפיכת המידע ישפר במידה ניכרת את היכולת של המודיעין לדעת ולהבין. בעולם הזה אפשר לאסוף מידע בכמות ובאיכות שאי אפשר היה לאסוף בעבר, לנתח אותו במהירות ולהפיץ את הידע המודיעיני הישר לגורמים הרלוונטיים. אבל בפועל הסתבר שהיתרונות הללו יוצרים גם נקודות תורפה, שיש שמיטיבים לנצל אותן.

אולם, הספרים שהשלושה כתבו אינם יורדים לשורש הבעיה. כמי שעסקו כל חייהם המקצועיים בזיהוי אויבים ופושעים, הם רואים בטרמפ האויב המרכזי של האמת, מנתחים בהרחבה את פשעיו כלפיהם ורואים בהם חלק ממתקפה משולבת, מבית ומחוץ, על הערכים, על המוסדות ועל התהליכים הבסיסיים ביותר של הדמוקרטיה האמריקנית. הכותבים רואים בבחירתו של טראמפ תאונה היסטורית שלא הייתה צריכה להתרחש, והעובדה שהם מזהים אותו בתור האשם העיקרי בבעיה מובילה את שלושתם להציע פתרון דומה: להמתין לימים טובים יותר, שבהם תסתנים כהונתו והמצב יחזור לקדמותו. הם מקווים שסילוקו של טראמפ קרוב ויגיע בבחירות 2020 (עד לא מכבר קיוו שחקירת מולר תוביל להדחתו עוד קודם לכן). עד אז הם מציעים להתמיד בתפיסה

המודיעינית הקיימת, לדבוק בעובדות ובעיקר להמשיך לפעול לפי הציווי הבסיסי "לדבר אמת בפני הסמכות", גם אם הסמכות אינה רוצה באמת הזאת.

טראמפ נתפס אפוא כמי שמערער את היסודות הבסיסיים ביותר של מערכת היחסים שעוצבה לאורך השנים בין מקבלי ההחלטות למודיעין. הוא לא רואה באנשי המודיעין (או ב"סוכני אמת" אחרים) מייצגים נאמנים של המציאות, ולכן אינו מוצא טעם מיוחד בשיח איתם. הוא גם לא מקבל את הרעיון שהמציאות אינה תלויה בפרשנות ומעדיף את פרשנותו שלו על זו של אחרים. בתור יזם הוא יודע שלעיתים אפשר להצליח גם כאשר כל המומחים חושבים שאין לכך סיכוי ושניתוח רציונאלי מנומק, מבוסס עובדות, מהסוג שאליו מתגעגעים אנשי המודיעין, אינו מוביל בהכרח לפתרון הנכון. טראמפ מתעניין הרבה יותר בעיצובה של המציאות ופחות בהבנתה, והעיצוב הזה כרוך לא פעם באמירת שקרים. סמוך לכניסתו לתפקיד הודיע שיוותר על תדרוך המודיעין היומי לנשיא כיוון שהוא "אדם חכם" שאינו צריך לשמוע "אותו דבר, באותם מילים, כל יום מחדש".

הסלידה מטראמפ עולה מכל אחד מהדפים בשלושת הספרים. לצידה, לפחות אצל קלפר וקומי, געגועים אמיתיים לקודמו בתפקיד, הנשיא ברק אובמה (היידן ביקורתי יותר כלפיו), שאומנם הייתה לו ביקורת רבה על סוכנויות המודיעין, אך ניהל עם ראשי הארגונים דיאלוג עמוק ופתוח. ואכן, אובמה מייצג את המתכונת הקלאסית של מקבלי החלטות המעוניין להבין את תמונת המציאות כדי להתמודד איתה. טראמפ מציב בפני הקהילה האמריקנית דגם אחר, לא מוכר ובעיקר בלתי מובן, של צרכן המודיעין מספר אחד שלהם. הוא רואה במודיעין חלק מ"המדינה העמוקה", הפועלת לסיכול מדיניותו, ומעורר שדים רדומים כאשר הוא מאשים את אובמה בשימוש ביכולות המודיעיניות כדי לצותת לו ולאנשיו במהלך הקמפיין.

הבעיות של טראמפ ידועות ומוכרות. אבל אין צורך להיות איש מודיעין מיומן כדי להבין שהבעיות שמזהים קלפר, קומי והיידן גדולות מטראמפ ונוגעות לרוחה של התקופה יותר מאשר לאישיותו הבעייתית (למעשה, יש גם מידה לא מבוטלת של צדק בחלק מטענותיו כלפי המודיעין). ואכן, קריאה ביקורתית מלמדת שגם המודיעין, כפי שהוא משתקף בספרים, מגיע לתקופה הזאת שלא במיטבו. כמו מספרי אמת אחרים, גם הוא נושא עימו מזה שנים בעיות יסודיות במתודולוגיה שלו, בהגדרת מגוון תפקידיו וביחסיו עם מקבלי ההחלטות. הבעיות הללו, שמעולם לא נפתרו, מועצמות בתקופה הנוכחית, והפתרונות הדחוקים שהתאימו אולי לתקופות אחרות מתקשים להתמודד עם אתגרי עידן המידע, ובפרט עם האיומים במרחב הסייבר. לכל אלה מצטרפת התנגשות עם תפיסה אחרת של ה"אמת", המערערת על הפרשנות למושג זה המקובלת במסורת הליברלית, שעל בסיסה התפתח המודיעין בדמוקרטיות המערביות.

מהקריאה בספרים מצטיירת אפוא בעיה מורכבת שלה כמה רבדים. בבסיסה עומד הפער שהיה קיים תמיד בין גודל האתגר של בירור המציאות לבין היכולת המוגבלת של המודיעין לעמוד בו. התקופה הנוכחית מעצימה את הפער הזה עקב מאפייניה, שרובם ככולם נוגעים להשלכותיה של מהפיכת המידע ולאפשרויות שמציע מרחב הסייבר. מרחב זה מייצר זירת פעולה נוחה מאוד לגורמים המבקשים להפיץ שקרים או לערער את היכולת להבחין בין אמיתות לשקרים, והכלים הנוכחיים של המודיעין מתקשים מאוד להתמודד עם המצב. הכאוס הזה מתאים למקבלי החלטות הרואים במציאות מרחב להשפעה ומתעניינים פחות בבירור האמת. התוצאה הכוללת

משקפת הן את הקושי לברר את המציאות והן את הירידה במעמדו של המודיעין, המופקד על בירורה בכל הנוגע לאויב ולסביבה.

הקריאה בספרים מדכדכת, שכן ברור שעוצמת האתגרים והחוסר בחלופה ברורה להתמודדות עימם מטלטלת את המודיעין. אי אפשר גם להתנחם בכך שמה שהם מתארים מתרחש הרחק ביבשת אחרת. הספרים אכן מספרים סיפור אמריקני מאוד, והדיון בהם מושפע ממבנה קהילת המודיעין בארצות הברית, מהאופן שבו עוצב הפיקוח עליה לאחר הטראומות של מלחמת וייטנאם ושל פרשת ווטרגייט ומהשינויים שנערכו בה לאחר כישלונותיה הגדולים בעשור הקודם. אבל הנושא שהם מעוררים רלוונטי גם לקהילות מודיעין אחרות, ובהן גם לישראלית. הקהילה הישראלית משוחררת מחלק מהמגבלות של הקהילה האמריקאית ונפרדה כבר לפני שנים מהגישה המסורתית למודיעין במתכונתה הקיצונית. גם יחסיה עם מקבלי ההחלטות פתוחים יותר. עם זאת, רוחה של התקופה אינה שורה רק על ארצות הברית, הקושי לברר את האמת ניכר במקומות רבים ומעמדה של האמת מתערער גם בישראל.

למה עכשיו?

הניתוח שמוצע בספריהם של הבכירים לשעבר בקהילת המודיעין האמריקנית הוא אפוא בעייתי, אבל העיסוק שלהם בעניין האמת והשקר מכוון נכון למוקד הבעיה. לבעיות הישנות, שהקשו מאז ומתמיד על בירור המציאות בחדרי הביטחון הלאומי, הצטרפו בעידן זה שורה ארוכה של בעיות חדשות יחסית המאפיינות את תופעות הפוסט־אמת והפייק ניוז.

ראשית, התקופה הנוכחית מתאפיינת בהחרפתם של מאבקים פוליטיים ואידאולוגיים בין קבוצות מתחרות (ימין ושמאל, שמרנים וליברלים). מאבקים אלו אינם בגדר תופעה חדשה, וגורמים פוליטיים נאבקו מאז ומעולם על סדרי העדיפויות ועל השפעה וכוח לקידום האינטרסים שלהם. בעשרות השנים האחרונות ניכרת התעצמות של מאבקים כאלו, המתבטאת בחוסר הסכמה גובר על סדרי עדיפות ועל ערכים, באידאולוגיה מוקצנת של הדמויות והמפלגות בזירה הפוליטית ובנכונות פוחתת לפשרות ולשיתופי פעולה בין־מפלגתיים. תהליכים אלו, לצד הקמתם של גופי תקשורת חדשים שביקשו להציב אלטרנטיבה לגופי התקשורת המסורתיים, הובילו לריבוי של פרשנויות סותרות על המציאות ולמצב עניינים שבו אמונות, דעות ורגשות הופכות מרכזיות יותר מאשר בעבר והאידאולוגיה, או התפיסה הפוליטית, הופכות למצפן העיקרי שלאורו בוחנים עובדות, מפרשים את המציאות ומקבלים החלטות. עניין זה בולט במיוחד על רקע דור מנהיגים חדש, הרוחש פחות אמון כלפי הדרג המקצועי (בין השאר לנוכח בעיות מהותיות בדרכי פעולתו של דרג זה ורצף של כשלי עבר) והחותר פחות להבנת המציאות ויותר לעיצובה לאור אמונותיו.

שנית, ההתפתחויות הטכנולוגיות משבשות את המערך שעליו נשענו מנגנוני בירור המציאות המסורתיים. הכוונה היא, בראש ובראשונה, להתפוצצות המידע ולשינויים בזרימתו שגרמה מהפכת המידע, ובפרט לשינויים בשוק התקשורת (המעבר מפרינט וברודקאסט לדיגיטל, הביזור של מקורות המידע והמעבר לדיווחים 24/7) ולעלייתן של הרשתות החברתיות. הטכנולוגיה המשבשת חודרת לחדרי הביטחון הלאומי: מצד אחד היצף המידע, שבחלקו מעוות או שהופץ על ידי גורמים בעלי אג'נדה, מקשה על תהליך בירור המציאות ועל פיזור "ערפל הקרב"; ומהצד האחר ריבוי המידע, שלרוב אינו חד משמעי, אינו מאפשר להכריע בין הפרשנויות המרובות על המציאות ולעתים אף תומך בכמה מהן. טכנולוגיה זו גם הפכה את חדרי הביטחון הלאומי,

שבעבר נחשבו סודיים ומבודדים, לכמעט "שקופים" – הנוכחים בחדר יודעים שהציבור שבחוץ ישפוט את דבריהם, והציבור ער למתרחש בחדר ובכך משפיע על התנהלות מקבלי ההחלטות הנוכחים בו.

שלישית, תופעות אלו מתרחשות גם בעקבות שורה של שינויים חברתיים ותרבותיים, המתאפיינים בהתערערותם של רעיונות המזוהים עם התקופה המודרנית במערב: הליברליזם ששימש הרעיון המסדר והמוביל; ערכם של מומחיות ושל המוסדות שהתאפיינו בה; שינויים בתא המשפחתי המסורתי ועוד. שינויים אלו מיוחסים, בין השאר, לשלושה תהליכים מרכזיים: המשבר הכלכלי העולמי בשנת 2008, שהביא למשבר אמון של הציבור בממשלות ובבנקים; מעבר מחברות הומוגניות לחברות רבות-תרבותיות בעקבות עלייה בשיעורי ההגירה; ועלייתן של הרשתות החברתיות, שאפשרו הפצה רחבה של רעיונות מתחרים. מציאות זו, שמעורערים בה היסודות המודרניים, הביאה לאובדן האמון במוסדות שנחשבו עד כה ל"מספרי האמת", להתגברות ה"שבטיות" וההתבצרות בהיגיון השבטי ולעליית משטרים פופוליסטיים לא ליברליים, שאינם מגבשים מדיניות על בסיס ויכוח ציבורי.

רביעית, למצב העניינים הנוכחי תרמה גם כניסתם של רעיונות מערערים למרחב הציבורי, הפוליטי ואף הביטחוני. רעיונות אלו, שצמחו במחצית השנייה של המאה ה-20 בתחומי דעת שונים כגון ספרות, ארכיטקטורה ומוסיקה, ביטאו התנגדות של הוגים ושל אנשי אקדמיה לאידיאולוגיות הגדולות, לסיפוריהעל ולשליטה הממוסדת במדע, בידע ובאמת. לפוסטמודרניזם – מסגרת העל של חלק מהרעיונות האלה – מקובל לייחס (לא לגמרי בצדק) דחייה של האמת האובייקטיבית האחת לטובת ריבוי של אמיתות סובייקטיביות ויחסיות. הוא כולל גישות שלפיהן אין תיאוריה מדעית אמיתית אחת ואין סיפור על אחד, אלא ריבוי של תיאורים וסיפורים, הנוצרים ממגוון נקודות מבט, שלאף אחת מהן אין עדיפות על האחרת. לפי גישות אלו, אין אמת אובייקטיבית אחת, שהרי כל אחד מביא עימו לפרשנות הסובייקטיבית שלו את ערכיו, את ההיסטוריה שלו ואת אמונותיו ודעותיו האישיות, וכל טענה לאמת אינה אלא שיקוף האידיאולוגיה הפוליטית של הדובר. כך, כל פרשנות הופכת לגיטימית, מנגנון הוויכוח ככלי לבירור המציאות מאתגר מאוד, וקבלת החלטות מבוססת בעיקרה על אינטואיציה ואידאולוגיה, ללא קשר למצב העניינים הממשי.

חמישית, בשנים האחרונות ובמקומות שונים בעולם עלתה השפעתם של פוליטיקאים פופוליסטים, המגייסים את תמיכתו של הציבור הרחב באמצעות מסרים פשוטים וקליטים הפונים לרגשות הציבור ובאמצעות הצגת "עובדות אלטרנטיביות" המשרתות אותם. פוליטיקאים שיקרו גם בעבר כמובן, אך יותר ויותר נראה שמדובר בדור של מנהיגים שהאמת היא משנית בחשיבותה עבורם ושעניינם הוא עיצוב המציאות על פי אמונתם ועל פי האג'נדה הפוליטית המשרתת אותם, גם בתחום הביטחון הלאומי. פעמים רבות הם פועלים להחליש מוסדות מבוססים (תקשורת, מערכת אכיפת החוק, אקדמיה), ביניהם לעתים גם הדרג המקצועי הביטחוני, כאשר אלה מקשים עליהם לקדם את תפיסת עולמם.

שישית, בניגוד לתחושה שהתעצב סדר עולמי חדש וציב, שאפיינה את ראשית שנות ה-90 של המאה הקודמת, נדמה כי הסדר העולמי של שני העשורים האחרונים מתאפיין בעיקר באיסדר הולך וגובר. אירועים שבעבר נחשבו בלתי נתפסים מתרחשים בהיקף נרחב יחסית, משקלם של

גורמים לא מדינתיים עולה והעולם הפך רשתי ומקושר באופן שמייצר האצה בקצב ההתרחשויות והפיכתן ממקומיות לגלובליות. מצב עניינים זה, המתאפיין באיזודאות ובאייזיבות, הופך את השאלות הנדרשות להבנת העולם למורכבות מאשר בעבר ורבות מהן נוגעות להתפתחויות עתידיות ("תעלומות"), התלויות בשחקנים רבים ובדינמיקה שתיווצר ביניהם. מאפיין זה נכון במיוחד בתחומי הביטחון הלאומי, בהם נדרש לקבל החלטות ולפעול בנושאים מורכבים ורגישים, כאשר נדרשת הבנה לא רק של המציאות הנוכחית, אלא של המציאות שתתהווה כתוצאה מפעולות אלו. במענה לשאלות מסוג זה למידע יש פחות ערך מאשר במענה שיש עליהן תשובה עובדתית ("סודות"), ולפיכך קל יותר לענות עליהן על בסיס אמונות, דעות ורגשות (שאותן קשה לסתור).

ולבסוף, בשנים האחרונות התעצם הדגש שנותנים גורמי ביטחון לאומי למבצעי השפעה על התודעה שמפעילים יריבים, ידידים וגורמים נוספים. במובנים רבים מצב העניינים הנוכחי מוביל לכך שהתודעה הופכת לזירת לחימה נוספת על זירות הלחימה הקינטיות. התפתחות זו נובעת מגורמים שונים, אך בעיקר מההתפתחויות הטכנולוגיות, המאפשרות להפעיל מגוון של מאמצי השפעה ממוקדים על מגוון של קהלי יעד. תכליתם של מבצעי ההשפעה היא לגרום לקהלי יעד אלו לאמץ תפיסת מציאות הנוחה למפעילי המאמץ ולסייע למפעילי המאמץ לקדם את יעדיהם האסטרטגיים או האופרטיביים. מגוון הכלים ושיטות הפעולה של מבצעי ההשפעה כוללים, לצד מהלכי כוח, גם כלים ייעודיים להם. חלקם כלים מוכרים ומסורתיים (כמו דיפלומטיה ודברור), שנועדו להשפיע על התקשורת המסורתית, וחלקם כלים חדישים, המופעלים במרחב הדיגיטלי ובפרט ברשתות החברתיות.

סיכום

טענתו של המאמר היא שהמושגים 'פוסט־אמת' ו'פייק ניוז' אכן מצביעים על תופעות חדשות המתאפיינות בקושי אמיתי הולך וגובר לברר את המציאות, להבין אותה ולקבל על בסיסה החלטות נכונות גם בתחום הביטחון הלאומי. אף שלא ניתן להוכיח אמפירית את הטענה, הרי ששורה של סימנים מצביעה על האפשרות הסבירה שקושי זה אכן קיים ועל הצורך לברר אותו ולהעמיק אודותיו במחקרים נוספים.

מסקנה נוספת של המאמר היא שקושי זה לא נובע מגורם אחד אלא מצירוף בעייתי של גורמים ושל נסיבות המאפיינים את התקופה הנוכחית ומוצאים את דרכם ללב תהליכי קבלת ההחלטות: החרפת המאבקים הפוליטיים והרדיקליזציה של השיח הפוליטי; התפתחויות טכנולוגיות שמשבשות את המערך שעליו נשענו מנגנוני בירור המציאות; התפתחויות חברתיות, תרבותיות וכלכליות שהובילו לערעור האמון במוסדות שהיו מופקדים בעבר על בירור המציאות; כניסתם של רעיונות מערערים התומכים בריבוי אמיתות לשיח הפוליטי, הביטחוני והציבורי; עלייתם של מנהיגים פופוליסטים; שינויים בסדר העולמי ובסדר האזורי, שהגבירו את איהוודאות ואת אי־היציבות; ומאמצי השפעה מכוונים, העושים שימוש בכלים חדשים.

להעצמת התופעות תורמים גם שורה ארוכה של שחקנים בעלי אינטרסים מגוונים: מדינות וארגונים המפעילים מבצעי השפעה לערעור היציבות ולהעמקת הקיטוב במדינות אחרות; גורמים פוליטיים המפיצים שקרים ודיסאינפורמציה לצורך השגת יתרונות פוליטיים; גופים לא פוליטיים המפיצים מידע שקרי, שגוי או מעוות לקידום אג'נדות שונות; וגורמים מסחריים המונעים

מאינטרסים כלכליים ונהנים מיצירת איזודאות בתחומים מסוימים ומהפופולריות הגבוהה של מידע שקרי והיכולת לתרגם אותו למודל עסקי.

האתגר שהתופעות האלה מציבות לביטחון הלאומי ולתהליך הדמוקרטי הוא אפוא אתגר שקשה להפריז בעוצמתו. העולם נהיה מורכב יותר, והאתגרים שהוא מציב לא נפתרים באמצעות פתרונות פשוטים ומחייבים ניתוח עמוק ופתוח. החשש הוא מתהליך קבלת החלטות שלניתוח המקצועי, מבוסס העובדות, יש פחות השפעה עליו מאשר לרגשות, לאמונות, לדעות ולשקרים. עולם נטול עובדות ומפולג על פי אמונות הוא עולם מסוכן יותר. האמת היא תשתית חיונית בדמוקרטיה מערבית ליברלית, ותופעות הפוסט-אמת והפייק ניוז מעוררות שאלה רצינית בנוגע לאחריותם של הגורמים השונים וליכולתם להגן על האמת הזאת ועל התהליכים לבירורה.

הדיון בכיווני ההתמודדות עם הבעיות החדשות נמצא עדיין בראשיתו. קיימת הסכמה רחבה שאי אפשר להחזיר את המצב לקדמותו, ולכן יש למצוא דרכים שיהלמו את מאפייני העידן החדש ושיאפשרו לקבל החלטות נכונות בתחום הביטחון הלאומי ולקיים תהליך דמוקרטי תקין. קיימת גם הסכמה שההתמודדות עם התופעות מחייבת מאמץ בן-תחומי ובין-לאומי ושלא יימצא פתרון אחד (silver bullet) שיוכל להתמודד עם כל הבעיות. הדיון הנוכחי על כיווני ההתמודדות נוגע ברובו לבעיות הקשורות לתהליך הדמוקרטי ומצביע על ארבעה כיוונים עיקריים: טכנולוגיה לזיהוי שקרים ומפיצי שקרים; מתודולוגיות לבירור המציאות (כולל בדיקת עובדות ודירוג אמינות של מקורות מידע); רגולציה למניעת הפצת פייק ניוז; וחינוך של הציבור, מגיל צעיר, לחשיבה ביקורתית ולסקרנות ("אוריינות דיגיטלית"). חלק מכיווני פתרון אלו רלוונטיים גם להתמודדות עם הבעיות בתחום הביטחון הלאומי.

דגש מיוחד יש לשים גם על הדרג המקצועי ("המומחים"), שאינו חף מבעיות ושיהיה עליו להתאים את עצמו למאפייני העידן החדש, הן בתהליכי בירור המציאות והן בדרכי ההנגשה של תוצרי הבירור למקבלי ההחלטות. כיווני החשיבה הראשוניים על הנושא מסמנים שני עניינים מרכזיים: הראשון הוא פיתוח יכולות לגילוי עובדות, שמטרתן לבסס רמת הוכחה גבוהה שתצליח להפחית את השפעתן של אמונות, רגשות ודעות על תהליך בירור המציאות; השני הוא התאמת המתודולוגיות וטכניקות התיווך והשכנוע המשמשות בשיח שבין הדרג המקצועי למקבלי ההחלטות, כך שיאפשרו תהליכי קבלת החלטות מבוססי עובדות גם בשאלות שאינן נוגעות רק לעובדות.

כיווני הפתרון מציבים גם תמרורי אזהרה ברורים: הניסיון לקבוע מהי אמת (או מהו שקר) עלול להיות לא דמוקרטי ולהחמיץ אתגרים לאמת המקובלת, הנמצאים בשולי השיח. באופן כללי יותר, כל הגבלה, ישירה או עקיפה, על חופש הביטוי מעוררת אינחת בדמוקרטיות מערביות ליברליות. אסטרטגיות הפעולה וכיווני הפתרון מחייבים לפיכך איזון בין הצורך להתמודד עם השלכותיהן של התופעות החדשות, כדי לבסס תהליכי קבלת החלטות ותהליכים דמוקרטיים תקינים, לבין הערכים הדמוקרטיים-ליברליים של חופש ביטוי ושל פלורליזם, המבוססים על מנגנונים של ספק וויכוח. יעילותם של המנגנונים האלה, למרבית הצער, היא הראשונה להיפגע מהתופעות החדשות. הספק והוויכוח, מאבני הבניין ומהחוזקות של תהליכי בירור המציאות וקבלת ההחלטות המסורתיים, הם גם נקודות התורפה שדרך חודרות התופעות החדשות

לתהליכי קבלת ההחלטות. חדירתן לתהליכים אלו משבשת את יכולתם של הספק והוויכוח לשמש אמצעים יעילים לבירור המציאות המורכבת.

Iona Allan, Jente Althuis, Alexander Averin, Giulia Conci, Sarah Dooley, Erin Duffy, Douglas Gray, Leonie Haiden, Mitchell Ilbury, Natalia Kantovich, Chelsea McManus, Celeste Michaud, Emma Moore, Kierat Ranautta-Sambhi, and Siri Strand, ***Fake News: A Roadmap***, Riga, NATO Strategic Communications Centre of Excellence and The King's Centre for Strategic Communications, 2018

Julian Baggini, ***A Short History of Truth: Consolation for a Post-Truth World***, London, Quercus Editions Limited, 2017.

Matthew d'Ancona, ***Post-Truth: The New War on Truth and How to Fight Back***, London, Ebury Press, 2017.

David Lazer, Matthew Baum, Nir Grinberg, Lisa Friedlandm Kenneth Joseph, Will Hobbs and Carolina Mattsson, ***Combating Fake News: An Agenda for Research and Action***, Northeastern University and Harvard University, May 2017.

David M. J. Lazer, Matthew A. Baum, Yochai Benkler, Adam J. Berinsky, Kelly M. Greenhill, Filippo Menczer, Miriam J. Metzger, Brendan Nyhan, Gordon Pennycook, David Rothschild, Michael Schudson, Steven A. Sloman, Cass R. Sunstein, Emily A. Thorson, Duncan J. Watts and Jonathan L. Zittrain, "The science of fake news", ***Science***, Vol. 359, Issue. 6380, 9 March 2018, pp. 1094-1096.

Lee McIntyre, ***Post-Truth***, London and Cambridge, MIT Press, 2018.

Soroush Vosoughi, Deb Roy, Sinan Aral, "The spread of true and false news online", ***Science***, Vol. 359, Issue. 6380, 9 March 2018, pp. 1146-1151.

יובל נח הררי, **21 מחשבות על המאה ה-21**, חבל מודיעין, כנרת זמורה ביתן דביר, 2018.

Michael V. Hayden, ***The Assault on Intelligence: American National Security in an Age of Lies***, New York, Penguin Press, 2018.

James R. Clapper, ***Facts and Fears: Hard Truths from a Life in Intelligence***, New York, Viking Penguin, 2018.

James Comey, *A Higher Loyalty: Truth, Lies and Leadership*, New York, Flatiron Books, 2018.

על ההשלכות לדמוקרטיה

Yochai Benkler, Robert Faris and Hal Roberts, *Network Propaganda: Manipulation, Disinformation and Radicalization in American Politics*, New York, Oxford University Press, 2018.

House of Commons, Digital, Culture, Media and Sport Committee, *Disinformation and 'fake news': Final Report*, UK, 2019.

Jennifer Kavanagh and Michael D. Rich, *Truth Decay: An Initial Exploration of the Diminishing Role of Facts and Analysis in American Public Life*, Santa Monica, CA, RAND Corporation, 2018.

Joseph S. Nye, *Protecting Democracy in an Era of Cyber Information War*, Cambridge, MA, Belfer Center for Science and International Affairs, 2019.

על ההשלכות לביטחון הלאומי

Norman Vasu, Benjamin Ang, Terri-Anne-Teo, Shashi Jayakumar, Muhammad Faizal, and Juhi Ahuja, *Fake News: National Security in the Post-Truth Era*, Singapore, RSIS, 2018.